

СОЦІАЛЬНА І КУЛЬТУРНА ОБСТАНОВА УКРАЇНСЬКОЇ ТВОРЧОСТІ

Пам'яті Володимира Антоновича

Перед розселенням і в розселенні. Я вважав потрібним отсей загальний екскурс в сферу початків словесної творчості взагалі, в їх зв'язках з соціальною еволюцією, бо спеціально українського матеріалу не вистачає на таке з'ясування. Українське плем'я належить до групи народів, які розвинулись рано, швидко, перейшли дуже складний процес і в нім затратили прикмети примітивного побуту, які зберігаються так живо в побуті різних відсталих рас.

Народи індоєвропейської мовної групи, до котрої належать племена слов'янські, ведуть свій початок від одної з тих мандрованих непосидючих рас, котрі послужили ферментом людської еволюції, не тільки культурної, але і фізичної. До таких, окрім індоєвропейців, належать семіти, монголо-турки, маляї — племена, чи «раси», котрі разом з іншими, подібними, менш звісними, менш замітними або вимерлими, своїми безнастанними переселеннями, культурним і фізичним мішанням з новими сусідами на нових місцях, перейняттями від них і наділюванням їх різними фізичними і духовними добрами, бозна-звідки вхопленими, бозна-кудою перенесеними, по дорозі ще бозна-скільки разів перемішаними з іншими елементами, — утворили ту безконечну мозаїку, яку відкриває наша планета в теперішності і минувості.

Деякі дослідники, виходячи з міркувань біологічних, об'ясняють фізичні прикмети білошкірої раси, що послужила расовим зав'язком нинішньої індоєвропейської мовної групи, фізичними умовами далекої півночі. Там, мовляв, в арктичних краях, могла розвинутись ся ясна фарба шкіри, волосся, очей і т. д. Але культурний запас сеї групи вказує на зовсім інші сторони як їх джерело. Напр., слово *руда*, метал, походить від старовавилонського *уруду*, що значить «мідь», перший метал, який став звісним праіндоєвропейцям і з сим значенням задержався в обох галузях індоєвропейських мов — східній і західній. Се цікавий документ-вказівка, де і в якій школі набирались своєї культури індоєвропейці. Ся й інші вказівки ведуть до індоєвропейсько-семітських стичностей, до старої месопотамської і середземної культури. Коли дійсно в полярних краях було гніздо фізичної раси, то в краях середземних, в сфері великих річних культур Месопотамії й Єгипту, було гніздо

духових засобів, що стало знарядом великої атракційної, асиміляційної енергії сеї групи, котрій завдячувала вона свою експансію, своє незвичайне поширення.

Рухливість і експансивність сеї індоєвропейської прараси, її незвичайна здібність приладжування до всяких фізичних обставин, до економічних і культурних форм, зживатись з найрізнішими расами і культурами мала той безсумнівний, яскравий наслідок, що як фізична однота вона, очевидно, давно вже перестала існувати. Як фізична раса індоєвропейська родина не тільки в цілості, але і в своїх частих, нинішніх національностях, представляє різнобарвну мішанину, в котрій, очевидно, виявляють себе передусім ті тубильчі, аборигенні риси, котрі розселенці застали на своїх останніх територіях, але попри них також і ті давніші розселення, через які вони переходили. Як відомо, український нарід, напр., в теперішності і в своїм старшій археологічній матеріалі виявляє виразне помішання двох або й більшого числа рас: ясноволосої і ясноокої з темнавою, сильнокороткоголової з довгоголовою і т. д., і таку ж мішанину рас, в різних пропорціях, можна бачити сливе у кожного народу індоєвропейської мовної групи. Фізичної раси вона не творить, називати її расою — як то часто роблять — можна тільки в «історичнім» розумінні, як продукт фізичних і культурних факторів. Але краще, мабуть, взагалі не вживати слова «раса» в такому невластивім значенні, з усякими застереженнями і поясненнями.

Ся фізична помішаність — гетерогенність (різnorodність) індоєвропейського розселення натякає на подібний же культурний процес. Не належить ніяк перебільшувати собі поняття культурної спільноти чи культурної одностайності народів індоєвропейської групи. Між культурною спільнотою первісного зав'язку сеї групи (расово теж більше одностайного) і новішим культурним уодностайненням її під впливами нової європейської християнської культури лежить довгий процес культурного синкретизму, котрий різні часті сеї групи проходили в значній мірі кожна по-своєму. Індоєвропейська група рано стала тільки мовною групою, далеко більш одноцільною в мові, ніж в житті і в культурі.

Мова зав'язувала її й мова була могутнім знаряддям, котрим вводилися все нові етнічні елементи в склад сеї групи — захоплювалися культурою і расовою асиміляцією, вносячи, розуміється, завсіди і щось свого кожного разу і розкладаючи все далі й далі колишню расову, культурну і мовну одностайність групи. Так вдатно сконструйована мова, як індоєвропейська, мала велику атракційну, асимі-

ляційну силу для тих народів, з котрими індоєвропейським племенам доводилось стрічатись. Вироблення мови, як вище було зазначено, се був процес тяжкий, довгий, який не завжди вдавався. Для племен з слабо виробленими, невдало організованими мовами мова така вдатна, як індоєвропейська, сорозмірно проста, а при тім пластична, виразиста, точна, мала незвичайну атракційну силу. По тому, як легко і радо й тепер присвоюються такі краще вироблені мови племенами з мовами слабими, нерозвиненими, які не встигли вийти з зародкових стадій, можна собі уявити, якою привабою були індоєвропейські мови серед тих нижче культурних племен, з котрими стикались індоєвропейські племена в своїх мандрівках, як вони втягали їх в орбіту індоєвропейської культури, і з ними — все нові культурні і расові домішки між індоєвропейську людність, ускладнюючи все більше її зміст і прискорюючи її диференціацію.

Такий нервовий, прискорений темп індоєвропейської еволюції дає ключ до розуміння того факту, що пережитки примітивного життя у сих племен виступають сорозмірно слабо. Не кажучи про таких молодших членів родини, як народи слов'янські і латишсько-литовські, але греки, індуси, іранці, від яких маємо традицію, зафіксовану о тисячу літ скорше, так само не виявляють у своїм житті і споминах скільки-небудь ще живих форм тотемного культу, передпатріархальних родових відносин і т. д. Те, що помічено досі, виступає так спорадично і слабо, що деякі дослідники (як, напр., О. Шрадер) готові були покласти се на рахунок тих різних примітивних народів, які асимілювались індоєвропейським розселенням.

Форми примітивного колективізму тотемної доби були пережиті індоєвропейськими племенами, мабуть, задовго перед їх останнім розділом, в різних культурних і етнічних впливах і стрічах, а слабі останки тих форм ще більше розгубились в останніх розселеннях, в асиміляції нових етнічних елементів і т. д.

Перед сими бурхливими розселеннями мислимо собі більш консервативний період життя на «правітчині». Як територія передостаннього розселення для багатьох племен, в тім і для наших, те, що зветься через се слов'янською чи індоєвропейською правітчиною, виступає з комбінації всякого роду матеріалу східноєвропейська рівнина. Одну з найбільш глухих, менше приступних для культурних впливів і стичностей частин її займали племена слов'янської і литовсько-латишської групи, приблизно в поріччях горішнього Дніпра, Двини та Волги, як можна міркувати — між

германськими племенами балтійського помор'я, з одного боку, між фінським розселенням горішнього Поволжжя та великих озер — з другого. Тут ми бачимо слов'янські й литовські племена в часах коло християнської ери, перед останнім великим розселенням, в звістках і чутках, які доносились до грецьких і латинських письменників.

Сей глухий кут, де ми сі племена застаємо і з усякою правдоподібністю мусимо приймати, що вони пересиділи тут досить довгі, як на нашу нинішню хронологічну міру, часи і віки, мусить нам об'яснити деяку відсталість і архаїчність життя сих народів, з котрою вони потім виступають в часах розселення, в порівнянні навіть з племенами германськими й іранськими, своїми найближчими сусідами. Невважаючи на не розірвану ще до решти язикову спільність з ближчими і дальшими індоєвропейськими родичами, культурний і соціальний процес в слов'яно-литовській групі виявляв себе в формах значного запізнення, в темпах значно повільніших, ніж у народів, ближчих або краще зв'язаних з середземним культурним районом. Іранські і тракійські племена, що товклись по наших українських степах, безпосередньо стикаючись з чорноморським розселенням, і племена германські, що сусідували з кельтським розселенням, здавна захоплені впливами адриатичкої і середземної культури, стояли з сього погляду в відносинах кращих. Вони йшли передом в розвою матеріальної культури і в соціальному процесі в порівнянні з своїми слов'янськими сусідами; служили для них посередниками в знайомості з культурними новинами, такими, напр., як уживання металів та різні технічні винаходи. Упереджуючи їх в розвою соціальної диференціації, формуванні воєнних організацій і ватажківства, сі германські, іранські й ін. племена, правдоподібно, й підбивали собі слов'янські племена, експлуатували їх економічно і разом — давали їм взірці нового, більш диференційованого соціального ладу: служили провідниками і взірцями в культурнім і соціальному процесі.

Різниця культурна і соціальна мусила бути дуже значна між індоєвропейськими племенами, які в околицях Чорного і Егейського моря ввійшли в сферу впливів вавилонської й егейської культури, і тими, які зіставалися ще в глибині східноєвропейських лісів, хоча язикова і культурна спільність між ними ще не зовсім розірвалась. Згадане вище вавилонське ім'я міді — се інтересний промінь металічної культури, що йде від передовиків індоєвропейського походу в глибину східноєвропейського розселення, в місцеву кам'яну, неолітичну культуру, в котрій переходив сей

процес розділу східноєвропейської мовної спільноти на поодинокі галузі. Назви інших металів уже різні в групі західній і східній. Загальнослов'янська назва для міді (*медь*), найстаршого з металів, який ввійшов в технічне уживання, філологічно зв'язується з німецьким пнем *smi-da* (відповідає слов'янському *кузьн*, метал взагалі) — се характеристична вказівка на німців як посередників в розповсюдженні початків металічної техніки серед слов'янських племен після відділення від них інших індоевропейських груп. Характеристика Таціта (з оповідань німецьких, очевидно) крайньої культурної бідності «естів», мало обізнаних з металами навіть в початках християнської ери, мусить бути приложена однаково до литовської і слов'янської групи. Відблиски середземної і чорноморської культури, що тисячу літ перед тим пережила розцвіт бронзової техніки, долітали сюди в ослаблених і запізнених формах, лише поверхово відбиваючись на тутешній продукції, яка все ще орудувала камінним, кістяним, а найбільше — деревляним знарядом. Навіть в середнім Подніпров'ї бронзова техніка не встигла скільки-небудь поширитись, і залізо часто безпосередньо входить в обстанову неолітичної культури¹.

Ся бідність металічної техніки, одначе, не повинна викликати хибних представлень про дуже низьке, «дике» життя взагалі. Метал і пізніше ще довго був досить рідким гостем серед «деревляної культури» Полісся, котра, одначе, при тім не була вже примітивною. Хліборобство стало поширюватись іще в часах культурної спільності індоевропейських племен, і вже перед слов'янським розселенням воно стало підставою господарства і орудувало розмірно високими технічними засобами (не тільки ралом, але може і плугом, запряженим худобою). Була домашня худоба і хазяйство молочне. Були різні способи оброблення шкіри, вовни і ростинних продуктів. В житті соціальним уже панувала патріархальна родина, — рід уступав своє місце родинному зв'язку. Загалом ті культурно-соціальні вказівки, які ми маємо для праслов'янського життя, перед розселенням, відповідають пізньому родоплемінному побуту, вже рушеному економічною і соціальною диференціацією².

Примітивний тотемізм і комунізм міг тоді вже існувати тільки в пережитках, котрі подекуди слідні й потім, а як реальні, домінуючі форми соціального ладу були вони вже

¹ Див. про се ширше в I т. Історії України-Руси, ст. 49 і д. З вид.

² Як виглядало пізні родоплемінне життя, рушене розвитком соціальних класів, власності, воєнних організацій, ватажківства, див. в «Початках громадянства», с. 170 і д.

й тоді давно перейдені. Тому помилкою супроти історичної перспективи було, коли деякі дослідники (як М. Ковалевський, а у нас Ф. Вовк), приймаючи ритуальні пережитки за реальні форми життя, допускали існування у українських племен, навіть в київській добі, сексуальної сумішки, цілком реальної умички дівчат і т. д. Все се й тоді, без сумніву, існувало тільки як обряд, а як реальні форми життя пройшло задовго перед розселенням¹.

Незважаючи на загальний консерватизм сього життя на правітчині в порівнянні з прискореним темпом пізньої доби розселення і бурхливого життя по розселенню, «пра-слов'янську добу», себто останні віки перед розселенням, теж не треба собі уявляти чимсь інертним і зовсім нерухомим. Не кажучи вже про ті впливи вищої техніки і більш диференційованого суспільного укладу, що приходили від західних і полудневих сусідів, успіхи господарства, з одного боку, колонізаційні перемини — з другого, творили неустанний рух навіть в періодах затишку між великими колонізаційними катаклізмами, може, непомітний, так би сказати, з дня на день, але дуже важливий своїми результатами в довшій перспективі.

Протягом останнього тисячоліття перед великим слов'янським розселенням, що зробило кінець слов'янській спільноті, пройшли великі колонізаційні зміни, які не зісталися без впливу і для наших племен. В головних рисах з певною правдоподібністю можна намітити такі явища:

Кельтські племена, які колись займали центральну Європу, Подунав'я і, може, навіть східні Карпати, відійшли на захід.

Фракійські племена з наших сторін сунули на полудневий захід, в балканські краї, затримавшись довше тільки місцями в Карпатах.

Іранське розселення з Чорномор'я уступалося почасти на захід, почасти на полудневий схід під натиском середньоазійських орд.

Германські племена з балтійських країв, де вони сусідували з слов'янськими, литовськими і фінськими племенами, поступали на захід і полудне, тіснячи своїми передовими ватагами кельтів.

Вони, правдоподібно, втягали в сей рух і слов'янські племена, які дуже розмножились на правітчині. З другого боку, се слов'янське розселення використовувало відлив

¹ Про се в «Історії України», т. I, с. 339 і д., і в «Початках громадянства», с. 306 і д.

іранської й фракійської людності для свого розпросторення на полудні.

Новий рух германських племен на захід і полудневий захід, що дає себе відчутти римським провінціям більш відокремленими ударами в столітті перед нашою ерою і по ній, а потім в II в. по Хр., налягає як хронічний, постійний тягар на подунайські і рейнські краї, в самих римських кругах оцінювався як вислід колонізаційного напору від півночі¹ і мусить уважатись показчиком також і слов'янської експансії (поширення). Більші і менші маси слов'янські, правдоподібно, втягались в орбіту свого руху самими германськими ватагами; просторони, ними опорожнені або розрізнені, використовувались слов'янською експансією.

Для східнослов'янського розселення, очевидно, мав особливе значення рух готських племен з-над Висли просто на полудне, навіть на полудневий схід, на Чорномор'я.

Ті східнослов'янські, «антські» племена, предки нашого народу², що, по всякій імовірності, вже перед тим поступали поволі в сім напрямі, використовуючи відплив фракійського розселення й іранських («алянських», як вони звуться в сих часах) орд з Подоння і Подніпров'я, були сильно потягнені сим східногерманським натиском, що приблизно в другій половині II в. по Хр. вривався між іранське і всяке інше заселення Чорномор'я. Припадком донесена готською традицією пам'ять про пізнішу боротьбу остготів з антами в часах гунського натиску, дець в сусідстві Чорного моря, очевидно, дає нам тільки орієнтаційну точку: посвідчує, що в тім часі, в кінці IV в., східнослов'янська колонізація на Чорномор'ї настільки вже скріпилась, що, використовуючи прихід гунів, стала мірятися з готами, котрі перед тим, правдоподібно, держали її в залежності. Але слов'янський і спеціально «антський» рух в сім напрямі, вказаним готським походом II в., правдоподібно, почався разом з ним, і то, мабуть, в досить великих розмірах.

Оцінюючи всю ситуацію, мусимо собі уявити, що не тільки слов'янські дружини потягли готськими слідами, але в значній мірі були вони потягнені відразу готським походом. Різні залежні і союзні ватаги слов'янські стали його учасниками, брали уділ в східногерманським розселенні

¹ «Інші племена, тікаючи від північних народів, що погнала їх, домагались, щоби їх прийнято (наділено землями), інакше грозили війною». — Ю. Капітолін про Маркоманські війни 164—5 рр. по Хр. Джереловий матеріал до начеркненої тут схеми в Історії України, I, с. 60 і д.

² Про «Антів» як назву східно-полудневої (української) групи в т. I Історії, с. 172 і д.

на Чорномор'ї, в боротьбі готських дружин з алянськими, в походах їх на римські провінції. Те, що ми бачимо потім, в V і VI вв., коли «слов'янські» і «антські» дружини охотою чи неволею беруть участь в гунських, турецьких, аварських походах на римські провінції і осідають там, разом з іншими товаришами сих походів, властиво, повинні ми собі уявити також і в сих часах, в II—III вв., тільки що в передових полках чорноморського розселення того часу слов'янський елемент був, розуміється, слабший, ніж два століття пізніше. Але ситуація, властиво, була зовсім аналогічна, і матеріал для такого степового слов'янського козацтва був іще на правітчині.

Уже в I в. Тацит, з слів людей, які знали германські відносини, записав нам, що на пограничах з німцями (бастарнами) і фіннами слов'яне мали репутацію великих забіяк, які нападали і розбивали, криючись в горах і лісах. Тацит робить з сього загальну характеристику «венедів», як пізніший Прокопій, розтягає подібні оповідання на всіх «антів» наших; але ясно, що мова йде про пограничників. Ми, отже, в тім уже часі мусимо собі представити слов'янський побут як двоїстий: з одного боку, господарський, тихомирний, пасивний супроти германських дружин, з другого боку, войовничий, готовий до відпору, до відплати, против германських дружин організований в аналогічних воєнних ватагах, на германський тип й взірець.

Так само на східно-полудневій границі тодішнього слов'янського розселення (з котрого тільки нічого не доходило до римських та грецьких слухів), серед праотців антських, мусила йти не менше завзята боротьба з войовничими фракійськими та іранськими племенами, в котрих теж школилась слов'янська людність, виробляла у себе воєнні поколінні верстви й дружини з ватажками на чолі.

Коли гунська буря розбила східногерманські та алянські політичні і воєнні формації на Чорномор'ї в другій половині IV в. і слов'янська людність рушила сюди в більших масах, користуючись, як натякає готська традиція, певною протекцією гунських орд,— се було повторення, тільки в ширших розмірах, того, що мало місце вже перед тим. Нове територіальне поширення, зв'язане з певними культурними поступами через наближення до огнищ середземної культури, з дальшим розвитком соціальної диференціації, дальшим розщепленням життя по лініям інтересів господарства і війни,— аналогічне з германським. Взагалі, беручи головні риси, соціальний процес у слов'янських племен, наших в тім числі, розвивався в тих же формах і в тім же напрямі, що й серед племен германських

епохи розселення, тільки що форми сі були менш інтенсивно виражені й приходили з певним опізненням.

При тім усім, хоч різниця сього нового руху слов'янського на Чорномор'ї була більша в розмірах, ніж в істоті й характері сього поширення, великий рух антських племен в гунській добі набрав епохального значення в житті наших племен. Може бути, що в довгій, закритій від нас, попередній своїй еволюції наші предки пережили не менші, а навіть і глибші та гостріші пертурбації. Але традиція не донесла нам нічого з того, сим же разом за поміччю хоч не своєї, то чужої традиції, можна зміркувати значення того, що діялось.

Ведене стихійним потягом до моря, до сонця, до теплішого підсоння, до буйнішого життя, що тягне до себе од віку всі півпівнічні народи, на полудне, наше розселення, — антське, як прозвали його тоді сусіди, — в значних масах викотилося з лісового поясу в райони степові і передстепові і добилось до крайньої мети своїх змагань — Чорного і Азовського моря. Ввійшло в орбіту тодішнього культурного життя, доступило джерел цивілізації, з котрих досі тільки слабі відблиски і відгомони до нього долітали. Стало само, до деякої міри принаймні, предметом уваги і відомостей цивілізованих, письменних народів. Для нього почалось історичне життя і разом з тим — часи інтенсивнішого, ніж досі, культурного розвитку. Розвитку, з одного боку, тісніше зв'язаного з загальними поступами світової цивілізації, з другого боку, більш відокремленого в собі. Бо з сим розселенням, яке було частиною великого слов'янського розселення, розривались ті безпосередні зв'язки, які зв'язували досі слов'янську групу, слов'янську спільноту. Східнослов'янські племена починали своє окреме буття. На чолі його географічні й культурні обставини виставили наші, українські «антські» племена, найбільше висунені на полудне, найближче поставлені до джерела культури.

Східно-полуднева, українська галузь в сім моменті опановує ту територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. Досі історія сеї території йшла своїми окремими дорогами, незалежно від історії будучої української людності. Від сього часу сі два елементи зв'язуються нерозривно і починається процес національного формування — перетворювання людності в національну спільноту на її національній території під впливами обставин, даних сею територією.

Але своє завершення сей процес міг дістати тільки з повним опануванням сеї території. Се й стає історичним

завданням українського народу від цього моменту. Завдання незвичайно тяжке, в котре він ложить всю свою силу, розтрачує всю свою енергію протягом півтори тисячі літ — і досі ще не може досягнути цього результату, передусім — через недостачу скільки-небудь твердих природних границь сеї багато обдарованої природою, та не вимежованої, не відграниченої фізичними границями території.

Битий шлях з передньої й центральної Азії до Європи — на Балкани і Дунай, яким була ся євразійська рівнина, проторена назад і наперед безчисленними ордами і племенами, — незвичайно цінний з комунікаційного погляду, він не дуже надавався, як виявилось, для хліборобського народу, яким українська людність стала ще на правітчині. Чайка, що з затишних лісових озер злетіла на полудне, щоб «вивести дітей» над теплим морем, і необережно заложила своє гніздо «при битій дорозі» — сей поетичний образ, мабуть, дуже давній, традиційний, тільки використаний якимсь незнаним поетом (може, справді Мазепою, як кажуть), дійсно дає глибокий історичний символ сеї трагедії українського народу на його новій території. Вона була для нього небезпечним даром. Обіцювала так багато — але ще більше вимагала для свого утримання.

Arvis et armis, хліборобською працею і оружною рукою, як старим римлянам, треба було тримати її. Та двоїстість інтересів життя, що зазначилася вже на правітчині, мусила виявити себе ще різче тепер, на новій території.

Хліборобське господарство дістало гарні ґрунта — без порівняння видатніші, урожайніші, особливо в передстеповім поясі, добре заводненім, з гарним чорноземом. Але він був виставлений на постійну небезпеку від степу і мусив жити під зброєю охороною.

Антська колонізація з розгону доскочила до моря. Звістки готських і візантійських джерел VI в. виразно вказують на антське, східнослов'янське розселення на чорноморським побережжі. Воно ввійшло в безпосередній контакт з грецько-римськими муніципіями Чорномор'я, з старими еллінськими колоніями, що яко-такі передихали бурхливі віки розселення. Без сумніву, серед сеї слов'янської хвилі, як свого часу серед скитів і сарматів, знаходилось чимало елементів, які з усім запалом неофітів спішили з головою скупитися в сі культурні джерела. Вони, правдоподібно, шукали приступу до міст, оселялись своїми осадами в їх сусідстві, приймали грецьку і римську культуру та звичаї. Київський літописець XI в., згадуючи про колишнє розселення уличів і тиверців понад Дністром до моря, до Ду-

наю і по Дунаю, знає їх колишні городи, по контексту: над морем і Дунаєм.

Але інші елементи втягалися в бурхливе життя степу, де далі мандрували різні кочові орди, нападаючи на прибережні міста, тримаючи їх часами в формальній блокаді, зневолюючи до данин і контрибуцій, пускалися в дальші походи, до Криму, за Дунай, в глибину балканських земель. Учасниками сих походів бували звичайно також і наші «анти». Прокопій принагідно каже в однім місці, що від початку панування Юстиніана (527) гуни, слов'яне і анти майже щороку страшенно нищили Іллірію і Тракію, всі землі від Йонійського моря до Царгорода, Елладу і Херсонес, інакше сказавши, швендалися по всіх сусідніх провінціях імперії. Він описує сих чорноморських антив як професіоналів-добичників, які не займаються господарством і всю енергію віддають війні, в котрій являються незрівняними майстрами, спеціалістами в засідках, несподіваних нападах і т. под. Отже, маємо тут повторення, з дистанцією в п'ять століть, звістки Тацита про слов'янських завадіяк на правітчині, тільки зроблені з далеко більшим знанням реальних обставин і приложені вже спеціально до нашого розселення.

З другого боку, той образ нового розселення, який складається з різних звісток IV—VII вв., в значній мірі повторяє, в рамках нашої етнічної групи, більш широку картину індоєвропейського розселення, начеркнену вище. Передові полки антського розселення товчуться на чорноморським побережжі, на Дунаї, беруть участь в сухопутних і морських походах, мандрують і оселяються в границях Римської імперії, набираються там поволі техніки і культури з перших джерел. Служать в військах імперії, виходять на різні урядові позиції, живуть по грецьких і римських містах і являються посередниками між середземною, античною і орієнтальною культурою та своїми земляками. Тут і політичне життя, і соціальний процес, очевидно, пішли швидшим темпом; розвиваються военні організації, ватажківство, родовиті, впливові династії, аристократія і «королі» (як називає готська традиція антського провідника Божя). А далі на північ, в лісовім краю, в рамках хліборобського господарства, тяжчого, консервативнішого, йде помалу своя еволюція,— повільніша, вірніша старим заповідям і традиціям, вона простує, одначе, в напрямках, які вказує полудневе розселення.

Розселення і тут, в північній Україні, розуміється, зробило великі переміни в житті. Родоплемінні зв'язки ослабли цілком. Племена і роди порозбивались в переселеннях і

їх фрагменти комбінувались наново в залежності від нових відносин сусідства. Принцип територіальний, сусідський взяв ще більшу перевагу над колишнім родоплеменним. Територіальна група патріархальних родин-задруг, громада, стала підставою нової соціальної організації. Інтереси родини-сім'ї емансипувались ще ґрунтовніше від оглядів і рахувань з колишнім родовим колективом. Хліборобське господарство розвивається ще інтенсивніше на нових землях, і ще щільніше пристосовуються до його потреб і вимог обрядової дії і форми культу. Углублюються поняття власності. Наростає і збільшує свої впливи верства «ліпших людей» та всякого роду громадські авторитети. Поступає організація воєнних дружин і ватажківства.

Але головною ареною цього останнього процесу були все-таки приморські краї — і тут, правдоподібно, приготувались загодя елементи того нового княжого режиму і дружинного укладу, котрий виступає потім в київській добі.

Чорноморсько-дунайська доба. Боротьба культур. Старий київський літопис оповідає, що коли Володимир Великий зібрав батьківщину і закріпився на київському столі, з різних сторін почали приходити до нього послы, заохочуючи кожний до своєї віри такого славного володаря. Прийшли послы з волзької Болгарії, намовляючи Володимира «поклонитися Бохмитові» (Магометові). Прийшли німці в посольстві від «папежа», звертаючи Володимирову увагу на потребу приподобити і в релігії свою землю до західного світу, до котрого вона у всім іншим підходить («земля твоя яко і земля наша, а вѣра ваша не яко вѣра наша»). Прийшли «жиди хозарські», остерігаючи від магометанства та католицтва, а вихваляючи стару релігію «Аврамову, Ісакову, Яковлю». І нарешті прислали греки «філософа», який не тільки розповів всю історію світу, а ще й докладно вияснив — і тим зробив особливе враження, — що кого чекає по смерті. І се пережило Володимира на користь грецької віри.

Які б дійсні факти не лежали в основі сеї легенди¹, вона дуже влучно і характеристично представляє боротьбу різних культур за душу цього нового народу, що з'явився, з своїм розселенням, на їх овиді. Тільки боротьба ся — свідомо чи несвідомо, умисно чи автоматично — почалась зразу ж з появою на Чорномор'ї нових поселників, за багато століть до Володимира, — в сій добі, котру можна б

¹ Про неї в «Історії України», I, с. 577—8.

назвати чорноморсько-дунайською для відрізнєння від пізнішої київської.

Наслідком того, що вся наша письменна традиція походить з доби київської, і то навіть не з початків її, і через те вона донесла тільки дуже неясні спомини про попереднє,— сі віки, коли пульс культурної і соціальної еволюції наших племен бився не стільки на середнім Дніпрі, скільки на Чорноморськїм побережжі, на долішнім Дністрі та Дунаї, на Керчинській протоці нарешті, нами не оцінюються відповідно. А тим часом ся доба і досить довга — яких п'ятьсот літ від появи перших значніших фрагментів нашої людності коло шойно зазначених пунктів (що найпізніше сталось в останній чверті IV в., а могло бути і на одно-два століття раніше) і до того часу, коли культурне і політичне життя сконцентрувалось на середнім Дніпрі, в сім трикутнику — Києва, Чернигова, Переяслава (що треба покласти десь в початках IX в.). І повна вона дуже інтересного змісту: відіграла дуже важну ролю в соціальній і культурній еволюції нашого народу.

На Чорноморськїм побережжі тоді дуже цікаво комбінувались різні культурні течії. Старі чорноморські грецькі республіки були огнищем геленізму — античної грецької культури, розпущеної орієнтальними елементами: єгипетськими, сирійськими, вавилонськими, іранськими, індійськими. Правда, вони жили дуже тривожним життям, і колонізаційні бурі не раз зметали їх майже до решти. В хвилях, коли метрополія не могла бути помічною, вони шукали помочі, де могли. Взагалі їх політичні і культурні зв'язки були незвичайно широкі і різнородні. Не раз, мабуть, стояли вони під протекторатом малоазійських династій, як се документально звісно в часах Мітрідата понтійського. Против готів шукали помочі гунів, потім хозарів. Переповнені були в сих часах різнородним варварським елементом, який творив тут незвичайно інтересну, тільки досі мало ще досліджену культурну мішанину, в котру від початків свого розселення стали домішуватись і елементи слов'янські¹. Готське розселення застало ще Ольбію й сусідні колонії, пізніше імперія старалась підтримувати головню республіки кримські, і вони служили незвичайно цінним зв'язковим пунктом для чорноморського розселення IV—VIII вв. з світом геленістичним — балканським і малоазійським (особливо Херсонес славний в нашій традиції

¹ Свого часу А. Погодін зробив пробу виловити слов'янські елементи в епіграфічній матеріалі чорноморських колоній перших віків нашої ери (Рус. Филолог. Вѣстникъ, 1901). Варто було б таку роботу проробити тепер наново.

різними «корсунськими» виробами і всякими тутешніми легендами і запозиченнями) ¹.

Задунайські землі творили римські провінції Дакію і Мезію, колонізувались колоніями ветеранів, романізувались римськими залогами, були романізовані в дуже значній мірі (на ґрунті сеї романізації витворилось таке яскраве етнічне явище, як румунська, себто «римська», народність Балканського півострова). Перші хвилі чорноморського слов'янського розселення застали сю римську стихію ще в повній силі, і пізніше, не вважаючи на всі бурі, вона держалася довго і уперто. Слов'янські ватаги, осідаючи в задунайських землях в великих масах, служили посередниками між нею і своїми чорноморськими земляками. Анти були в їх числі; про їх переселення за Дунай маємо візантійські звістки з VI в., але, без сумніву, тільки бідність відомостей з попередніх століть лишає нас без раніших дат.

Сі римські, чи романські, стичності, так само як геленістичні, давали нашим предкам нагоду стрічатись і тут не тільки з основною, римською чи грецькою, стихією, або християнством як одним з визначних її елементів, але також і з юдаїзмом та елементами, знов-таки, єгипетськими, вавилонськими, перськими. Як відомо, культу єгипетські й іранські (бога Мітри) були дуже поширені в римському війську і серед колоністів і лишили надовго свої зв'язки і сліди. Пізніше правительство східної імперії, далі трактуючи чорноморські провінції як місце заслання для «еретиків» і всякого опозиційного елементу (се також подробиця дуже важна з культурно-історичного погляду!), переводило сюди маси «маніхеїв» і «павлікіян», перенятих іранськими дуалістичними ідеями, які знайшли тут пригожий ґрунт для своїх доктрин і зробили Болгарію розсадником для Європи опозиційного, неофіційного християнства. Відси ведуть свій початок «бугри» (булгари), «катари», «вальденси», з котрими зводила люту боротьбу католицька церква на заході, і так само, поруч офіційного християнства, поширювались ці інтересні, релігійно-соціальні доктрини і у нас.

На полудневім сході старий Боспор і нова Тмутарокань на його місці, крім геленізму і малоазійських течій, були огнищем юдаїзму. Правовірне юдейство і юдейські секти («чтителі найвищого бога») здавна поширилися тут, відси знайшли приступ до різних варварів,— спеціально се звісно про хозар, котрих вищі верстви, двір кагана і т. д.

¹ Про долю грецьких колоній чорноморського побережжя в Історії, т. I, с. 87 і дд.

зробилися прозелітами юдаїзму, зв'язали, таким чином, з юдейською діаспорою (розселенням), з тодішніми огнищами єврейської культури (іспанськими, африканськими і т. д.).

Західний Туркестан, що служив передостаннім пристанком для всяких орд, які почали сунути на Україну з центральної Азії, в тих часах інтересно перехрещував в собі культурні течії індійські й китайські. Від Александрової монархії почавши Туркестан зв'язується політичними і культурними зв'язками з північно-західною Індією (басейном Інду). Сі зв'язки відновлюються все в нових і нових формах, і завдяки сьому, паралельно з тим як індійський елемент через геленізм малоазійський і месопотамський впливається в грецьку сферу, через Туркестан, Тибет і т. ін., переходить він до світу центральноазійського, в один бік, до наших степів і Чорномор'я — в другий.

З другої сторони, часи нашої ери були добою найбільшої експансії на захід Китайської імперії. Вона володіла Туркестаном, планувала відти походи на Європу, заводила дипломатичні зв'язки з Римською імперією. Алянські, гунські й інші центральноазійські орди служили посередниками в поширенні сих відблисків великої культури Далекого Сходу в наших сторонах.

З другої половини VII в. прибуває в сих наших сторонах ще один важний культурний чинник — мусульманський, арабський, особливо важний як новий варіант геленістичної і ще більше — іранської, перської культури. Каліфат включає в свої межі Туркестан і полудневий Кавказ, бореться з хозарами за приступ до північного Кавказу, до Поволжжя. Не вдається йому підбити їх політично, але культурні впливи його тут сильні; мусульманство шириться серед тутешніх орд, напр. болгарських. Після того, як частина болгарських орд подалася на захід, за Дунай, болгарі східні стають ісповідниками мусульманської культури на півночі. Вони виступають, як ми бачили, проповідниками магометанства перед Володимиром.

Отже, як бачимо з сього, від початків слов'янського розселення в сій чорноморсько-дунайській добі чорноморські порти, дунайські міста, нижне Поволжжя — все се було повне дуже інтересних культурних комбінацій. Се були збірники, де збігались і сполучались різні старі і нові релігійні доктрини, культурні, цивілізаційні течії. Грецьке і римське поганство, культу египетські, вавилонські й іранські, юдаїзм і буддизм боролись між собою, з своїми сектами і з християнством. Християнство офіціальне, канонічне воювало з неканонізованими доктринами, як аріанство, котрого

притримувались готи; як несторіанство, що знайшло свій притулок в Персії і відти поширилось в Туркестан і центральній Азії; як «маніхейство» і «богумильство» балканське. Четвертий, п'ятий, шостий віки — се часи боротьби християнства за перевагу в великих культурних центрах імперії; в далеких же провінціях поганські культури трималися далеко сильніше, і конкуренція передхристиянських культур, правовірного юдаїзму і юдаїстичних сект, доктрин християнських, пізніше — магометанських були тут явищами дуже помітними. Коли антські пересельці попадали куди-небудь на чорноморське побережжя, до дунайських міст, над долішній Дон або до Криму, все, що було між ними рухливішого, цікавішого, інтелігентнішого, що нападалося на нову духову, культурну поживу — не на саме лише «зелене вино» і «овочі різноличні», «паволоки і узорочія», з жадністю лісових дикунів, — мало нагоду бачити незмірно цікаву стрічу і боротьбу сих доктрин, культів, культур. Мало нагоду черпати обома руками з джерел східних і західних, ловити рефлекси старого і нового, принципи нового права, нової етики, нової цивілізації, що напливала в різних формах і варіантах. Оповідання Масуді про порядки в хозарським Ітілю, де було поставлено від уряду сім суддів: два для хозар (юдаїстів), два для християн, один для слов'ян, руси й інших поган — служить цікавою ілюстрацією тих різнобарвних відносин, в котрі попадали, з певними змінами, антські пересельці вже від самого початку.

Свій вершок сей культурний синкретизм Чорномор'я осягнув, мабуть, у своїй екстенсії, в VII—VIII століттях, в тім часі, коли хозарська орда опанувала уральсько-каспійські ворота й загородила на яких півтора століття приступ новим, руїним ордам Азії до Чорномор'я. Се були часи не тільки найбільшого колонізаційного поширення, але й незвичайно живого культурного процесу серед наших племен. Величезні маси слов'янської людності перейшли тоді на Балкани, за Дунай; туди перенеслась в другій половині VII в. частина болгарських орд, які кочували в азовських і чорноморських степах; аварські орди, що перейшли ще перед тим на середній Дунай, ослабли в своїй войовничій енергії. Антські племена не тільки дістали великі простори для свого розселення, аж до Дунаю¹, але і досить спокійні та сприятливі умови для свого господарського життя. Та антська бурхлива, степова козаччина, поза котрою Прокопій нічого не знав про антів в VI віці, мусила одійти на

¹ Се, очевидно, той момент, коли наші тиверці «присьяду ко Дунаєви».

другий план перед поступами колонізації хліборобської, міської, успіхами торгівлі й промислу. В сих головно часах мусили розвинути ся ті городи антських уличів і тиверців, від котрих потім зістались тільки порожні городища («градъ спы» — вали) і пам'ять колишнього існування¹. В сій обстанові мусимо собі уявити аналогічний з пізнішим київським образ широкої антської транзитної торгівлі: ватаги купців, що йшли з сих чорноморських городів до Малої Азії, до Царгороду, до Єгипту і Месопотамії, до Туркестану, Персії, Індії. Ті останки української колонізації в Криму, на азовській притоці, на усті Дону, на усті Дніпра, на Дунаї, що виступають в звістках XII—XIII вв., в величезній більшості були тільки слабими пережитками колишньої великої, масової колонізації: маси наших «городів» і «антських» колоній по грецьких, хозарських і т. ін. містах VI, VII, VIII віків. Ватаги «руських» купців, що ще в XII—XIII вв. стрічалися в Малій Азії, в Александрії й т. ін.,— се тільки слабкі відблиски великого торговельного руху, котрий мусив розвиватись в VII—VIII вв., під опікою хозарської орди, що дуже цінила торговельні прибутки, і при безпосередній участі наших купців.

Отже, тим часом як на займанщинах середнього Подніпров'я, на Волині та на Підкарпатті наше розселення вросло в землю, розширяло хліборобську культуру, підіймало все нові «лядини» та перелоги, та потрохи громадило лишки і засоби, поволі виробляло владущі верстви, міські осередки, розвивало зав'язки дружинної організації, зав'язані на правітчині,— над Чорним морем, над Дунаєм, над Азовським морем без порівняння швидшим темпом, в більш яскравих і багатих формах мусило розвиватись міське життя, промисл, мистецтво, духовна культура — і разом з тим соціальна диференціація, спеціалізація праці, відокремлення суспільних верств. Зокрема на взірцях готських, алянських, аварських, болгарських, у сих великих майстрів військової організації й тактики сухопутної і морської війни, мусили школитись воєнні антські дружини, для котрих і під хозарським протекторатом досить було зайняття і зарібку.

Все се потім притемнилось і призабулося в пізнішій київській традиції, і ми за нею мало пам'ятаємо се, хоч в дружинних кругах київських пам'ятали його досить добре. В світлі сих традицій знаходить собі зовсім природне пояснення бажання Ігорового сина Святополка перенести свою

¹ Пізніший реєстр старих «руських» подунайських міст в II т. Історії, с. 523.

резиденцію на Дунай, де ще в XII і XIII вв. товклись якісь князі «берладники» з київської династії, або намір «соколів Святославичів» «пошукати города Тмутороканя». Се спомини тих часів, коли українська колонізаційна хвиля заливала все побережжя від Кубані до Дунаю, втискала-ся до міст, стикалася безпосередньо з останніми останками римського життя за Дунаєм, з юдаїзмом і мусульманством кавказьких торговищ, геленізмом Криму, і т. д.,— не тільки воювала і торгувала, але і вбирала в себе культурні елементи з усіх отсих джерел.

Та як я вже сказав, спокій і безпечність в сій добі були все-таки тільки релятивні. Головні орди відплили з Подніпров'я й Подоння, але фрагменти їх зоставались,— менш грізні, до певної міри замирені, але тільки до певної міри. На Подонні, напр., зоставались ще значні останки алянів-ясів. На усті Кубані лишилися т. зв. чорні болгари. В Криму готи, аляни і бог вість ще хто. Угорська орда, відірвавшись від своїх північних земляків, бушувала десь на Подонні, потім посунула на захід, дуже докучаючи слов'янській колонізації: забираючи невільників та спродуючи їх в грецьких портах, як оповідає випадком захована арабська збістка (середині IX в.). Все се змушувало весь час держатися на обережності, на военній нозі й хліборобську людність, і тутешні городи: підтримувати воєнну організацію, про котру ми, на жаль, знаємо так мало.

В IX в. хозарська орда, очевидно, хилиться і упадає. Ставлячи своїм завданням, в інтересах торгівлі і своїх доходів, не перепускати грабівничих походів азійських орд до Європи, і навпаки — європейських піратів, що ходили грабувати каспійські береги, вона дедалі не могла вже виконувати сеї програми. По одній звістці, вже в середині IX віку Хозарія не могла дати собі ради з турками і просила помочі арабів. При кінці століття, не можучи далі поборювати печенігів, хозари перепустили печенізьку орду до чорноморських степів. Ся велика і хижа орда впала тоді ще гіршою грозою, ніж угорська, на чорноморську колонізацію, в тім і на наше розселення. Тутешня людність не витримує і починає чимдуж уступатись від степової тривоги на північ і захід. Почалось се, мабуть, іще під час угорських наїздів, збільшилось від печенізьких.

Очевидно, попереднє століття сорозмірно спокійного життя ослабило войовничість нашого степового і чорноморського розселення, розвинуло наклін до більш культурного і мирного господарства, і тепер тутешні люди вже не витримували степової тривоги, котру зносили в віках розселення. Не всім була охота вертати до півкочового, розбій-

ничого життя антів VI в., описаного Прокопієм. Степи швидко пустіють, за ними — побережжя моря і великих рік. Уличі мандрують з долішнього Дніпра на середній і верхній Буг; подністрянська, тиверсько-улицька людність, правдоподібно, пустилася гори, Дністром і Прутом, до карпатських та закарпатських країв. На північний захід, в райони північного Донця, Сули і Сейму, мабуть, відступала лівобічна степова людність. В X в. передстеповий пояс спустів уже настільки, що печенізький натиск в сім напрямі упадає зже на середнє Подніпров'я. В степовім поясі держаться різні «бродники» з своїми «воеводами»; на Помор'ї, на устьях рік промишляють ватаги риболовів, і піратів, очевидно. Тільки спорадично держаться руські городи, руські колонії на великих ріках і Помор'ї. Подекуди тримаються такі оази і в степу. Але масової колонізації вже нема — вона відійшла назад, в тім же напрямі, звідки прийшла сюди, на північ і північний захід ¹.

Та культурний і соціальний доробок сеї доби з тим не загинув. Він став, бодай вчасти, спільним добром українського народу, і в сім велика вага сеї «чорноморсько-дунайської» доби, котра мусить бути відповідно оцінена з цього становища.

Очевидно, припливом степової людності пояснюється швидкий зріст північної України та її центрів, з IX в. почавши. Поворотна хвиля зміцнила масову колонізацію в менш корисних частях сеї території, занедбаних при першій експансії: мабуть, на її рахунок треба покласти залюднення гірських карпатських країв і північних українських лісових мочарів. Особливо ж її ділом треба признати розвій осель міського типу, промислового, торговельного руху, розвиток торговельних зносин, далеких купецьких екскурсій — те, в чім вишколило чорноморську людність кількавікове життя на великих комунікаційних шляхах, по живих торговельних і промислових містах. Вона принесла, а як не принесла наново, то підлила нової енергії до міського життя, організації міських громад, купецьких товариств, військово-торговельних підприємств. Се була течія аналогічна з новгородсько-варязькою, що йшла до нас приблизно в тім же часі з півночі. Стрівшия з нею, чорноморська знейтралізувала її — не дала запанувати занадто сильно над наддніпрянським життям.

Вона ж приготувала ґрунт для нової київської культури. Те, що передало тутешньому життю чорноморсько-дунайське розселення, що принесла з собою поворотна чорно-

¹ Див. про се в I т. Історії, с. 237 і дд.; II, с. 505 і дд.

морська хвиля, було визначною вкладкою, великим ферментом, киненим в тутешнє життя, принесене з правітчини. Я повторюю те, що сказав уже вище: ролю чорноморського розселення в нашім житті можна порівняти з ролею культурніших, західних і полудневих народів в еволюції індоєвропейській. Коли в фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай як ріку рік, котрої ім'я — се ріка, вода взагалі; про море, кораблі і бурі; про чорноморські степові краєвиди, з де-не-де розкиданими деревами, з степовими стогами, завершеними соколом, що «далеко видить» — «чистее поле і синее море» та веде розмову з дунайським «визом» (осетром); розкішно цвітущі виногради, де родиться «зелене вино», згадки різних міських свят: календ, сатурналій, представлень замаскованих «берез» — се все дає нам поняття про той яскравий, барвистий круг вражень і споминів, що був принесений з полудня.

Про те, як уявляю собі чорноморські впливи на вироблення воєнних організацій, власті, нового політичного ладу, скажу ще нижче. Тепер піднесу тільки той культурний досвід, той круг ідей, принесений на північ сими чорноморцями, що мусили стати на провідні ролі на нових місцях свого пробутку як люди бувалі, досвідчені, навчені краще організованих форм управління, господарства, підприємств. Вони стали вісниками нової культури, культури широкої, котра знала різні віри, різні народи, різну правду і не здатна була дати себе в виключний полон одній якійсь догмі. І я думаю, їй треба в значній мірі се приписати, що хоч в боротьбі за українську душу перемога лишилася за офіційною візантійською ортодоксією, котра так виключно запанувала в київській книжності, — суспільності ся виключність не опанувала! Суспільність заховала погляди ширші, свободніші, толерантніші, критичніші — те свободомислення, проти котрого даремно боролась потім офіційна ерархія (осуджуючи такі міркування, що, мовляв, «і ту і сю віру Бог дав»). Київська культура як матеріальна, так і духовна не стала простим відблиском візантійства, а зісталась дуже складним синтезом різнородних течій, доволі самостійно перероблюваних і перетравлюваних українським життям. В письменній традиції се не виступає так виразно, — в усній се видно ясніше. І в тім характері нашої старої культури, я думаю, треба велику вагу признати спадщині чорноморсько-дунайської доби, котру я сим разом хотів представити можливо яскраво, хоч, може, бути се мені й не удалось в міру мого бажання.

Завважу на закінчення, що в київській добі, в першім

розцвіті київського письменства пам'ять поворотної хвилі з-над моря була жива і сильна. З неї виросла теорія одного з редакторів нашого літопису про початковий осідок слов'ян на Дунаї і розселення звідти на півночі (цілком в протилежнім напрямі, ніж ішло се розселення в дійсності). Такі погляди, мабуть, були досить поширені в тодішнім київському світі (XI в.), і в них маємо міру сили і значення сього переселення, як вони відбивалися в київській свідомості кілька віків по тім переселенні.

Доба киево-галицько-волинська та її пізніші відгомони. Я означив той приблизний момент, коли північно-українське Подніпров'я почало підійматись швидко й раптово. Се більше-менше перша половина IX в.

Я вказав також ті головні явища (цілого їх комплексу не маю претензії відтворювати), які кинули новий фермент в тутешнє життя і викликали чи причинились до сього руху. Се були:

Переселення з Чорномор'я між тутешню людність елементів вище культурних, при звичаєних до більш організованих суспільних форм, при тім активних і ініціативних.

Упадок хозарської зверхності над сими північними землями, що хоч не забезпечувала, розуміється, повного спокою, але все-таки причинялась до певної рівноваги в відносинах, спеціально дбала про певний лад на східних торговельних шляхах і спокій від східного степу.

Приплив норманських, шведських головно, «варязьких» дружин, що одночасно з норманською експансією в західнім напрямі шукали здобичі і поля для своєї енергії на «Східнім шляху» (Austurvegr).

Я ширше спинивсь на першім з сих явищ, тому що воно досі не дооцінювалось. Натомість друге і особливо третє з них в науковій літературі часто переоцінювались.

Хозарську орду деякі історики пробували представити організаційною силою, яка організувала східноєвропейську торгівлю в межах своєї зверхності, дала взірці політичній організації і т. д. Ще частіше, йдучи за варязькою теорією старого київського літопису, варязьких вікінгів IX в. вважали фундаторами київської держави. Тим часом, полишаючи на боці питання авторитетності самої літописної традиції про варязькі початки київської династії, зостається фактом, що старе київське право, адміністрація, культура не виявляють скільки-небудь виразних і інтенсивних норманських впливів, неважаючи на колишні заходи норманістів все вивести з норманських взірців. Ще трудніше думати про якісь позитивні запозичення від хозар — орди дуже мало цивілізованої й слабо організованої, котрої куль-

турне значення для наших країв полягало в тім, що во́на на якийсь час припинила чи зменшила розбійницькі походи і спустошення, послуживши для них запорою в сфері свого безпосереднього впливу¹. На нашій Подніпрові такі впливи могли відчуватись дуже мало, і тут організаційні течії більше йшли з Чорномор'я. Вони приготували і розві́й торговельних центрів, і во́енну організацію, і політичні формації пізнішої доби.

Передові групи «антського» розселення, що входили в інтереси чорноморської торгівлі й промислу, мусили від початку старатись використати свої зв'язки з земляками антського запілля — пізнішої Київщини, Сіверщини, Волині — в інтересах комунікації й обміну тамошньої сировини на предмети чорноморського торгу. Ті форми во́енної і громадської організації, котрі вони заставали готові і виробляли у себе, в стичностях з більш цивілізованим і організованим чорноморським світом, вони переносили в запілля самою вже організацією транспорту і торгівлі. Їх дружини, хоч би для самого ескортування торговельних караванів, мусили проходити по сухим і водяним дорогам сих північних країв. А попри те, без сумніву, практикувались і походи для здобичі, як в пізніших київських часах. І навзаєм, степовий добувницький промисел антських дружин притягав до себе ті дружинні, во́енні організації, котрі не переводились весь час в нашій колонізаційнім запіллі, так як існували ще на правітчині.

Та́к паралельно з чорноморським фронтом, тільки повільніше, в формах подібних, тільки менш рухливих і пластичних, організувались міські центри, торгівля і промисел, транспорт і комунікація в нашій запіллі. Хоч як розмірно невеликий і неглибокий, бо масове розселення він захоплював дуже мало, концентрувався на головніших торговельних шляхах, розвивався в невеликій торговельно-промисловій верстві (що зара́зом мусила бути, з природи річі, верствою во́енною), — сей рух все-таки творив все нові організаційні форми, причинявся до соціальної диференціації, формував провідні верстви, нові авторитети і вла́сті.

Дві сторони в сім процесі мали особливу увагу:

формування міських центрів і в них торговельно-промислової верстви,

і поступи во́енної організації: во́енних дружин для охорони сеї торгівлі і промислу, для забезпечення торговельних караванів, торговищ і складів.

¹ Див. Історія, I, с. 396.

Сі дві сторони тісно переплітаються між собою, бо, як я вже сказав, обставини були того роду, що торговельники мусили zarazом бути і вояками, хоч би вже в інтересах охорони своєї торгівлі.

Свого часу я вказував на сліди давньої воєнної організації на Подніпров'ї, в Київщині спеціально, по моїй гадці, з часів передкняжих. Городський центр з прилеглою територією творив «тисячу», з воеводою або тисяцьким на чолі, що проводив воєнними силами цілої округи. Слабші сліди сотень і десятків як частин такої тисячної організації. Трудно сказати, наскільки вона встигла розвинутись, доки княжа власть і княжа дружина перейняли на себе воєнну і оборонну справу. Не вважаю потрібним вводити тут взагалі в сі темні питання¹; хочу тільки піднести, що зав'язки міського життя і воєнної організації мусили бути вже дані в хозарській добі, і маси чорноморського розселення, з своїми організаційними навичками, мандруючи на північ в ІХ—Х вв., тільки скріпляли й поглиблювали вже дану організаційну течію.

Варязькі дружини, які почали заходити на полудне приблизно коло того ж часу, дали їй дуже цінний воєнний матеріал, який особливо причинився, очевидно, для поширення київських впливів на півночі, так, як чорноморський елемент — для політичної експансії на полудні. Але послужив все-таки тільки матеріалом — дарма, що варязькі вікінги якийсь час позасідали всі вищі військові й політичні позиції, може, навіть перевели свого роду воєнну окупацію київської політичної системи. Місцевий український елемент, підсилений чорноморським переселенням, був настільки сильний, що ся варязька хвиля переплила над ним, ніскільки не опанувавши місцевого життя. Київ не став ні норманською колонією, як французька Нормандія або норманські князівства Італії, ні новгородською провінцією. Варязький елемент дуже багато зробив для будови київської держави — її сили поширення, підбою, панування, але держава стала київською, бо зачеркнені варязькими дружинами рамці київського поширення були заповнені місцевим елементом, вихованим на чорноморським ферменті.

Се інтересно виявилось при виборі культурного змісту — офіційної релігії й культури для нової держави. Для київських кругів «варязькою вірою» було католицизм; так воно зветься в пізніших церковних трактатах. Але київські бояре, се підчеркує Володимирова легенда, вибирають з можливих релігій не північну варязьку, а полудне-

¹ Див. Історія, I, с. 390—2.

ву, чорноморську — візантійську, по традиції старших зв'язків і зносин. Се було в часах великого поширення католицтва серед сусіднього, західного слов'янства, грандіозного розпросторення впливів Німецької імперії на схід Європи. Зв'язки з Заходом зістались в київських кругах широкі й сильні; спеціально династія і дружина їх цінила і пильнувала. Але в конкуренції вір і культур київські правлячі верстви віддали першинство не варязькій, а чорноморській — візантійській церкві й культурі.

Так нашвидку новому натискові Азії на східну Європу, що став розвиватися знову з упадком хозарської заправи, протиставлено велику політичну систему, київську державу, що мала боронити українського фронту силами всього східнослов'янського, всього східноєвропейського запілля. Було се ділом нової української буржуазії, що раптово виростала на чорноморських дріжжах протягом IX—X вв. Будава була грандіозна, але слабо збудована. Її недостачі, почасти спричинені фатальними географічними й історичними умовами, почасти політичними помилками її будівничих, потім сильно помстились і на них і на інтересах української народності, котру дуже скоро фактичні хазяї великоруського запілля постаралися з ролі провідної перевести на ролю залежну, коли ослабла чорноморська база київської будови.

Одною з помилок київських керманів було се, що вони занадто захопилися своєю північною експансією, своїм київським імперіалізмом, навіяним варязькими дружинами, і не подбали про вчасне скріплення своїх полудневих позицій. Конкуренція з Новгородом, боротьба за дніпрово-балтійську дорогу, заволоділа увагою провідних київських кругів, і за сими інтересами вони занедбали забезпечення полудневих доріг, зв'язків з чорноморськими, азовськими й дунайськими українськими колоніями, далеко важнішими для економічного і культурного розвитку українського Подніпров'я, ніж тріумфи над Новгородом, Полоцьком, Смоленськом. Доба Володимира і Ярослава, котра принесла сі тріумфи, зосталась в понятті київських боярських кругів епохою найвищого блиску і успіхів Києва. Та за сими блискучими, але мало есенціональними для київського життя успіхами занедбано, без сумніву, не одно, що можна було зробити навіть в даних обставинах на поборення степової навали, що руйнувала чорноморське розселення і насувала все ближче на Київ в X віці.

Кінець кінцем та економічна база, на котрій виростала сила і блиск Київщини (в розумінні середнього українського Подніпров'я) — панування над чорноморською комуні-

кацією, торгівлею, транзитом, протягом X—XI вв. змаліла до решти. Ті прибутки, які давала імперіалістична експансія на півночі, поволі повідходили від Києва і перейшли до своїх місцевих центрів — колишніх експозитур київського патріціату і боярства. І київська буржуазія, купецтво, боярство, династія, ерархія, почувши себе на міліні, почали перекочовувати туди, куди відпливав колишній «жир» — достатки і прибутки, за котрими вона гналась.

Київська культура, цивілізація святкувала великі триумфи, розтікаючись по великим просторам східної Європи, а потім і прилеглим азійським територіям. Розносила її київські руки. Але далі вона розвивалась і експлуатувалась на ґрунті уже не українським елементом, і взагалі тікала з його рук з сею експансією. Зоставляла його самого тільки з бідними фрагментами її, і кінець кінцем власне право українського народу до сеї культури було заперечено і його претензії до його власного діла були признані неоправданими і дикими! З загального культурно-історичного погляду київська культура зосталась одною з блискучих плям на понурім східноєвропейським краєвиді; з становища історичного розвою української нації — вона зістала собі гірке похмілля, від котрого ще й нині тріщать козацькі голови.

Все се виявилось тільки з часом. Поки що київський патріціат, що виробився з елементів родової старшини, заможніших елементів громадських, ватажків, купців і т. под. складників, як здавалось йому, дуже зручно й певно будував свій добробут, свої впливи і владу, використовуючи і напливовий чорноморський елемент, і той варязький потік, і дружинні організації, і саме трудне становище чорноморських торговищ під новим азійським натиском. Він тісно зв'язав свої економічні інтереси з військовою організацією, добичництвом з торгівлею, дружину з купецьким караваном. Зв'язався з княжою владою, коли вона виробилась з ватажківства, може, за посередництвом якогось перевороту, якоїсь узурпації, і княжа ґридниця заступила місце вояцького двору. Попробував утворити якийсь організований національний культ з елементів свійських, поганських і напливових, за Володимира Вел., але закинув сю трудну роботу і взяв загальнодержавним культом візантійську ортодоксію. Постарався, своєю опікою новій церкві та ерархії, поставити на службу тому політичному і соціальному ладові, котрий творив нову релігію і духовенство, науку й мистецтво, котрим духовенство орудувало. Так розвивається протягом кількох століть ся паралельна робота:

Формування владущої, аристократичної верстви, воен-

но-маєткової, з початку більш купецької, міської, пізніше — більш поміщицької.

Розвій релігії і культури, призначений на те, щоб санкціонувати і декорувати новий соціально-економічний лад, панування економічно ліпшої верстви («ліпші люди» — се тодішній термін для владущої класи), отього воєнного, купецького і поміщицького боярства.

Економічний упадок Подніпров'я, помітний уже з кінцем XI в., ще тяжчий століття пізніше, загострений політикою нового великоруського центра, обрахованою на знищення старих українських центрів, перериває сей процес. Боярство і інтелігенція — все, що було рухливішого в них, кидають Київ та його околицю і мандрують почасти на захід, до земель галицько-волинських, почасти на північ, до нових центрів великоруських. Київ як раптово і сильно був заблис, так тепер мізерно упадає, тратячи весь творчий елемент і сходячи на купу старих монастирів і церков, які затрачують всяку рацію існування. Те, що зосталося в краю, забивається в поліські кути, закопується назад в сільське господарство.

Традиції київського боярства, ерархії, княжих династій на українськім ґрунті продовжуються на Волині, ще більше — в Галичині, яка на два століття, від другої половини XII в. (часів Ярослава), стає найбільш багатою і блискучою частиною України. Тут, одначе, не виробилось центра, подібного старому Києву. Галич Ярослава, Романа і Данила не міг навіть в приближенні витримати конкуренції з Києвом Ярослава або Мономаха. Взагалі міське життя не стало тут таким нервом землі, як на Подніпров'ї. Його репрезентувало не місцеве боярство, не віче, навіть не княжа резиденція, не монастир, а боярський двір, свого роду феодальний замок, резиденція могутнього «держателя», набитий зброєю, окружений службою-дружиною¹. Може бути, що сим несконцентруванням культурного і суспільного життя пояснюється безконечно бідніша культурна, в тім і літературна, спадщина сеї галицької доби, хоч багато треба рахуватися і з іншими обставинами, які пересіяли тутешню спадщину; про них поговоримо нижче.

Ся бідність літературної традиції, бодай так, як вона до нас доховалась, не дає змоги оцінити культурної ролі тутешнього боярства — його позиції як промоторів чи консерваторів літературної і мистецької традиції Києва, і взагалі

¹ Короткий, але доволі проречистий літописний образок такого двора боярина Судислава під Галичем: «яко же вино, и овоща, и корму, и коний, и стръль — пристраньно видѣти» (так багато). Іпат., с. 506.

розмірів і характеру тутешнього культурного руху в останнім столітті перед польською окупацією. Там, де переривається оповідання Галицького літопису, в середніх роках XIII в., уриваються і наші відомості про внутрішнє життя сеї країни, як раз в найцікавішій часі. Скінчився «великий м'ятеж» боярський, країна зажила «в спокою і багатстві», «всяким обилємъ и славою преимуца», як її характеризують короткі звістки про часи Юрія Львовича (коло р. 1310)¹. Супроти повного економічного і політичного занепаду українського Подніпров'я, галицько-волинські краї в сім часі мусили зібрати все, що на українській землі зіставалось рухливішого, продуктивнішого і ініціативнішого в сфері культурній, мистецькій, літературній. Але ми позбавлені можності судити про тодішню продукцію.

В другій половині XIV стол. польська окупація, війни і конфіскації зломали боярську верству в Галичині і сильно знищили ерархію фактичним скасуванням галицької кафедри. На два століття Волинь з прилеглими частинами бужського та прип'ятського Полісся зісталася властиво одинокою країною, де лишились, на українській землі, безпосередні останки старої аристократії: князівських династій та боярських родів,— тої верстви, яка була меценаткою київської культури, церковного, взагалі духовного життя в XI—XII вв.

Той матеріал, який маємо з сеї доби — від половини XIV до половини XVI в., показує, що хоч об'єктивно беручися верства становила досить значну економічну величину, але внутрішньої сили в ній не було. Вона не жила, не розвивалась, а відмирала, не чуючи під собою ніякої соціальної бази, відсунена від політичних впливів, і виявляла все менше якої-небудь активності. В порівнянні з сею інертною лавою відмираючої породи маленька, бідна, міщанська і передміщанська українська громадка Львова XVI в. справді імпонує нам завдяки своїй активності, котру зміла виявити в самих несприятливих обставинах. Імпонувала, без сумніву, і тим аристократичним українським пережиткам, до опіки і помочі котрих зверталась, до національного почуття апелювала.

Такий був занепад княжо-боярської і патриціанської верстви, що своєю опікою виплекала була розцвіт церкви і церковної культури — писаної церковної літератури XI—XII вв. в тім числі, а тепер в одних сторонах розбіглась і розפורшилась — як в Східній Україні; в інших була передєяткована і знищена, як у краях польської окупації; а

¹ Історія України, III, с. 114.

тут, на Волині і Побужжі, задубіла в вимушеній бездіяльності. Користаючи з того, ворожа українській церкві і народності (поняття сі обопільно накривались в тодішнім житті) політика нового польсько-литовського окупаційного уряду розбивала форми церковного життя. Нищила аристократію і міщанські українські громади, позбавляючи їх прав самоврядування, не кажучи про все тяжчий процес економічного і соціального поневолення селянства, що хоч не мав в собі національної закраски, лягав на українські маси особливо тяжко.

Все се вело до ґрунтового занепаду українську стихію взагалі. Але тяжкі обставини викресували з неї і сили відпорні, енергію організаційну, і серед їх проявів особливо цікаве тут для нас явище — се демократизація тої офіційної колись, аристократичної культури, письменності, творчості, котрої історичним розвитком далі займемося.

Соціальний і політичний процес спускав все глибше на дно соціального ладу останки того державного, публічного українського життя, які ще заціліли. Він стинав його верхи і понижав на соціальній драбині все нижче те, що зоставалось. Творилась нова вища адміністрація, до котрої фактично не було доступу українським елементам, оскільки вони не хотіли ренегатствувати; старі ж уряди, які були їм приступні, тратили значення, сходили на ніщо. Так колись високий уряд воеводи в Галичині під польським урядуванням зійшов на маленьку, підрядну посаду при старості. На Поліссі ті різні, колись високі, двірські уряди, що по старій традиції рахувались за місцевими боярами і навіть тепер по черзі, «колейно», розділювались між ними з року на рік, фактично зійшли на малозначні аренди певних доходів чи маєтностей. Саме могутне колись боярство, задержавши стару назву, тратило дедалі свою економічну і соціальну позицію — супроти нової, привілейованої шляхетської верстви, так далеко, що ті елементи, котрим не вдалося втиснутись до шляхетських рядів, зійшли на становище воєнно-служебної верстви, небагато краще поставленої від селянства, так само як розмножена і збідніла українська шляхта Галичини і Поділля, яка не зріклася своєї народності.

Спускаючись на дно, сі останки колись владущої, просвіщеної верстви, що тримала в своїй опіці церкву і книжність, задержували традиційне прив'язання до них і несли се прив'язання з собою на спід соціального укладу.

З другого боку, ерархія, духовенство, інтелігентська, книжна верства взагалі, що зосталась без урядової опіки, під котрою виросла, навпаки, стрічала тепер з боку нових

офіціальних, владущих, не українських елементів тільки ворожнечу і репресії, мусила, за браком чогось видатнішого, всіма силами хапатись сих останків колишніх верхів та вишукувати суголосні, спочутливі елементи серед українських мас, серед нового міщанства, в багатших верствах селянства і в новій соціальній верстві, яка наростає в Східній Україні: в козацтві.

Процес всякання в народні маси православної церковності і книжності, що розпочався за українських державних часів, пішов тепер через се темпом прискореним. Заразом твориться поволі глибока зміна в самій національній психології і в характері національної культури. Її вирощували вищі верстви, що кермували соціальними і політичним життям: панували і держали владу. Тепер владущі верстви стали не українські, не православні, чужі культурою. Національна ідея і національна культура з атрибутів, належностей верстви владущої стали власністю, прапором, паладієм поневоленої і пониженої руської чи української народності. Се мусило відбитись на всім їх характері.

Коли ж у них знайшлась нова політична сила, в виді козацтва, що взяло на себе національне представництво з початком XVII в., а в середині XVII в. добилось влади і проводу в Східній Україні,— стала альтернатива, не дискутована теоретично, але відчута підсвідомо вповні ясно:

Чи національна українська реставрація і реконструкція її суверенності або автономності має йти в напрямі організації нової національної владущої верстви, котра б узяла в свою опіку національну ідею і національну культуру, зоставивши українські маси в становищі соціального поневолення, економічного експлуатування, і реставрована українська державність мала б піти за взірцями сучасних класових держав — відновляти в модерніших формах стару державність київську? Старшина козацька, разом з останками старої української аристократії (серед котрої ще тримались навіть деякі княжі роди) і дрібношляхетськими елементами (які мали охоту признати новий режим), відновивши старий союз з церковною ерархією та церковною і півцерковною інтелігенцією і міщанським патріціатом (що подекуди потрапив зав'язатись), мали стати владущою і єдиною державотворчою верствою. Народна українська маса мала б служити тільки її знярядом, як по інших сучасних державах з непережитим феодальним укладом. Се одна можливість.

Друга — рахуючися з пережитим історичним процесом і соціальною структурою української національності, належало шукати для неї інших державних форм, які б за-

безпечили їй суверенність чи автономність без соціального поневолення тих мас, які на собі винесли боротьбу за національне визволення і мали далі виносити.

На сім пункті тодішні українські верхи і низи розійшлися, і їх конфлікт, зручно використаний сусідами — ворогами української державності, знейтралізував змагання обох течій, підтявши могутній соціальний і національний рух та принісши замість відродження «Велику Руїну».

Як показали події останніх літ, неважаючи на велику ідеологічну працю, пророблену новим відродженням ХІХ в., вказане питання зісталось нерозв'язаним, і, очевидно, ся альтернатива буде вставати всякий раз, як український нарід здобуватиме (чи думатиме, що здобуває) змогу рішати про своє існування.

Головні моменти в розвої української словесності і цикли її традиції. Я надписав так сей розділ, тому що головні моменти в розвої української словесної творчості дуже часто — коли мова про старші часи — не полишили по собі відповідних слідів в перехованім матеріалі, і між його групами чи циклами часто зовсім бракує матеріалу, котрий повинен би відповідати певним моментам сього розвою, так як можемо їх виміркувати не тільки з перехованої літературної традиції, але також і з інших даних. Схема розвою, яку собі уявляємо, не всюди заступлена в системі літературного матеріалу.

З другого боку, певні цикли творчості дуже часто перетягаються понад тими граничними моментами, що означають зміни соціальних і культурних підстав. В літературі, як і в мистецтві, часто ще довго обробляються ті теми, і навіть найвишого вершка доходять напрями, котрих вихідні моменти пережились і відпали з упадком їх соціальної та економічної бази.

Всю традицію передісторичних часів, з-перед масового розселення, з тих причин приходить ся трактувати здебільшого разом, тому що при нинішнім стані нашого матеріалу і наших студій ми однаково не потрапимо, я думаю, розділити її на хронологічні верстви. Мусимо шукати традиції останньої епохи перед розселенням і, по можності вилучаючи пізніші зміни та інкрустації, старатись відтворити образ словесної творчості сих часів, коли люди жили ще переживаннями родоплемінної доби — уже сильно розложеної, але не пережитої до решти: ще під сильними колективістичними повіями, в атмосфері чисто магічного світогляду. Подекуди вдасться при тім викрити останки й старійших верств, доволі виразно заховані в обряді чи іншим пережитку. На більше тим часом не претендуємо.

Се, розуміється, царство виключно усної традиції. Є старі записи заклять, але я не знаю старших від XVIII в.

Від початків масового переселення на полудне, кругло рахуючи п'ять століть, від IV віку по IX, се епоха розселення, котру я вище назвав чорноморсько-дунайською. Її культурна традиція і словесна спадщина уявляється в виді двох циклів — полудневого і північного. На полудні тісні зв'язки з чужим, культурнішим життям: запозичення і сполучення українських елементів з тими різнородними течіями, вчисленими вище. Розвій життя і творчості в двох напрямках. Один — воєнний, героїчний, дружинний, в степових організаціях, аналогічних з пізнішим пограничництвом, освітаним Словом о полку Ігоревім («свідомі кмети куряне»), з степовими бродниками і берладниками і пізнішими низовими козаками. Другий — міський, або зв'язаний з містом, з греко-римською цивілізацією, більш або менш асимільований з нею, повний різних культурних запозичень (не виключене навіть уживання письма — в дусі оповідання Храбра, про котре будемо говорити нижче).

На півночі — повільне наростання міського життя, а перевага інтересів сільського господарства, розвій обрядів і уяв, зв'язаних з сим господарством: образів космічних сил, від яких залежать його успіхи; зав'язки натуралістичної релігії в обряді і поезії. Заразом, в зв'язку з успіхами господарства і поступами диференціації в громаді — зріст індивідуальності як в житті, так і в творчості, так, як вище то було схарактеризоване для часів упадку родоплемінного життя взагалі.

В пізнішій, киево-галицькій добі, котру можна також порахувати кругло в п'ятсот літ, від IX до XIV віку, полуднева течія ломиться і розбивається під кочовим натиском. Почасти губиться в степових бурях, не лишаючи виразного сліду і спадку (в дотеперішніх дослідах принаймні). Почасти вливається і всякає в північне розселення, вносячи в тутешнє життя, головню міське, але, без сумніву, також і в сільське, елементи чорноморської цивілізації ширше і безпосередніше, ніж вони туди досі долітали. Се знайомість з християнством та іншими монотеїстичними релігіями, з пережитками поганства — антропоморфічність богів і зв'язаними з нею культами, магічними формулами і обрядами, культовими святами і т. под., з безконечним репертуаром мандрівних словесних тем і власними героїчними мотивами, вихоханими кількавіковим життям в воєнних організаціях, походах і добичницьких наїздах.

Сей дуже складний і різнородний набуток вливався в різні сфери життя, «по приналежності», і служив розчином

для організації і творчості північної України. Як, з одного боку, організація міського життя, воєнних дружин, управління, права, культу переходить різні зміни під сими впливами (і в дечим аналогічними скандинавськими, що хронологічно стрічаються і комбінуються з ними), так, з другої сторони, ці впливи мусили відбиватися на словесній творчості, на поетичній продукції. І знов мусимо й тут уявити собі паралельний розвій кількох течій:

Поширення інтернаціонального мандрівного елемента в репертуарі оповідань, пісень, магічних обоялів.

Розвій зав'язків натуралістичної релігії, котрі в X в., недовго перед офіціальним заведенням візантійського християнства, пробовано (з мотивів, на жаль, ближче не вяснених) перетворити в публічний національний культ, аналогічний з тим, який бачимо у слов'ян балтійських.

Зав'язки християнства, що ростуть і скріпляються різними релігійними місіями, візантійськими і західними (найбільш документальні звістки про місію Адалберта, пізнішого архієпископа магдебурзького, за Ольги), і нарешті вінчаються заведенням візантійської ортодоксії як державної релігії в 980-х рр.

Розвій героїчної поезії, котрої різні фрагменти заціліли в різних редакціях старого київського літопису XI віку і в усній традиції (особливо в різдвяних величаннях).

Уживання письма мусило робити все більші поступи в сій добі, але ми досі не маємо старших писаних пам'яток, аж з половини XI в., і так само ніяких писаних творів старших від середини сього століття (1030-х років, скажім ближче). Притім круг сих найстарших творів доволі тісний. Тому розвій духового життя і словесної творчості в перших століттях сеї доби можемо уявляти собі тільки посередніми наведеннями.

Щодо сфери впливу нової християнської церкви і візантійської культури: хоча знайомість з християнством не тільки на Чорномор'ї, але і в північній Україні мусила початись давно і вже царгородська місія 860-х рр., певно, поклала тут початки організації християнської церкви, проте і після офіціального заведення християнства в цілій державі в 980-х рр. фактичний круг діяльності церкви довго не виходив поза більші міста, і то верхні верстви міської людності. Маса довго жили старими релігійними поняттями і дуже поволі приймали елементи нової віри і культу. Початки християнізації народного обряду не можна класти раніше як на останнє століття сеї доби. Таким чином, протягом майже всеї сеї доби в цілості продовжувалась творчість в напрямках, вказаних добою попередньою. В народнім

обряді і зв'язанім з ним поетичнім репертуарі ми таким чином маємо результат майже цілого тисячоліття народної творчості в умовах нового розселення і хазяйства: розвою хліборобського господарства і зв'язаних з ним уявлень про природу відносин патріархальної родини і подружжя. Вилучаючи християнсько-візантійські й інші пізніші впливи й інкрустації з тих пізніших форм сеї традиції, в яких вона була записана, дослідник доходить образу відносин, світогляду, культу і поезії, так як вони витворювалися і втворювалися під кінець тисячолітнього життя на новім ґрунті. Хоч не записані ніколи, пам'ятки народного обряду і поезії, донесені до нас народною обрядовою традицією і сільсько-господарським календарем, досить все-таки свіжі і дають живе поняття про тодішню творчість.

Раніше мусила підпасти впливам християнським і книжним візантійським творчість героїчна, бо дружини ближче стикались з сими течіями і на Чорномор'ї і в північноукраїнських осідках. Проте і вона дуже довго, як то найкраще показує Слово о полку Ігоревім — для кінця XII віку, розвивала свої традиції дуже свобідно, автономно, так би сказати, від впливів церковного офіціального християнства. На жаль, ми можемо тільки дуже неповно судити і оцінювати сеї, без сумніву, незвичайно багатий в змісті, експресивний в формах, могутній у впливах героїчний круг творчості. Те, що приймала з нього для своїх політичних завдань: звеличання і санкціонування офіціального політичного ладу — тодішня книжна творчість, вона здебільшого перепустила через таку неприяzną поезії пензуру, що в творах її заховались лише голі схеми, переважно позбавлені всякої поетичної форми і краси.

Віймково, не знати яким щасливим збігом обставин, заховалась, можливо, також тільки віймково положена на письмо велична поема про Ігорів похід 1185 р., котра дає нам можливість орієнтуватися в сій героїчній традиції, її формах, стилі, манері.

Те, що заціліло в усній традиції, ввійшовши в обрядову поезію — в загадані величальні пісні або в обстанову весільної дії, переважно позбавлено фабули, то значить власне того, що становить властивий нерв, зміст і ціну епічної творчості. Тільки деякі загальні ситуації, так би сказати, пози, жести, підходи до героїчних тем полишилися тут. Самий же репертуар епічних поем, що культивувався в дружинних кругах, спеціалістами-виконавцями, рецитаторами, аналогічними до пізніших кобзарів, і професіональними співцями та був понесений, очевидно, в широкі народні круги, — він зник у нас доволі загадковим чином. Заховався

в пізніших редакціях на півночі, в так званих билинах, у нас же лишив тільки маленькі сліди — то в згаданих величальних піснях, то в героїчній казці, в котру розложилася, стративши ритмічну будову, первісна поема, то в різних «загальних місцях», перейнятих пізнішим козацьким епосом. Як побачимо нижче, сей дружинний героїчний епос жив і культивувався у нас, по всякій імовірності, ще в XVI в.—отже набрав своїх останніх форм на нашім ґрунті в останніх століттях киево-галицької доби і в пізнішій переходовій.

Продукція книжна вповні підпала церковним впливам і, з дуже невеликими виїмками, носить виразні сліди церковної руки або церковного виховання і аскетичного духу, котрим перейнята була візантійська книжність останніх століть. Підставою послужила перекладна література, що зібралася в Болгарії, працею місцевих книжників, почавши з кінця IX в., і тоді ж потрохи приходила на Україну, а з офіціальним заведенням християнства запотрібувалася в великих масах. Західнослов'янські переклади, моравського і чеського походження (на них саме останніми часами звернено увагу), були також досить численні. Старших перекладів місцевих, так само і оригінальних творів старших від другої чверті XI в. досі не відшукано. Найбагатше представлені в традиції півтора століття, від половини XI до кінця XIII в. З другою чвертю XIII в. Східна Україна стає майже порожнім місцем, і таким самим Західна — з останньою чвертю XIII в., хоч об'єктивні дані не вказують на те, щоб книжна продукція мусила вигаснути так ґрунтовно. Дійсно несприятливі обставини настають для неї в Західній Україні з другої половини XIV в., і вся сума вказівок справді дає враження, що в тім часі книжна продуктивність мусила завмерти в Зах. Україні, як століття перед тим в Східній.

Настає двостолітня переломова доба — зникну старої української державності і тих джерел, котрими живилася українська офіціальна церква і книжність, а повільного наростання нових культурних засобів. Ряд явищ, добиваючи старе, кликав до життя нові сили.

Пригадаймо такі симптоматичні факти, як Ягайлові і Вітовтові привілеї, 1387—1413 рр., котрима православна аристократія виключалась від усякої сливе політичної кар'єри, від впливів і посад, зв'язаних з доходами. Аналогічне виключення православного міщанства через заведення німецького права по містах. Формальне заведення польського права в Галичині 1434 р. Фактичне скасування галицької митрополії, зв'язане з різними грубими насильствами над

місцевим крилосом, в серед. XV в. ліквідація волинського князівства з смертю Свидригайла і київського з смертю Семена Ольевича. Все болючі удари старій княжій верстві, боярству, ерархії.

З другого боку — турецький погром на Балканах, руїна болгарська і сербська, упадок Царгороду, і кільканадцять літ пізніше — здобуття турками Кафи: ліквідація останнього віконця до цивілізованого світу на чорноморським побережжі. Тяжкі удари українській культурі в самих її дже-релах.

Книжна продукція переживає дійсно період глибокого застою. На тлі місцевої інерції доволі яскраво виступили навіть відгомони маленького відродження книжності в Болгарії, другої пол. XIV в., самого по собі доволі убогого змістом (більше формального, перекладницького, ніж дійсно творчого), — тому що на Україні навіть такого маленького руху не було. Не переводилися книголюбці, які далі займалися примноженням книжного запасу: списуванням, компілюванням, перекладанням. Не бракувало і людей з деякою літературною технікою — як показують різні пам'ятки тодішньої письменності: тестаменти, грамоти, постанови церковні і т. ін. Але вигасла, очевидно, рухова енергія культурного і письменського руху¹. Враження глибокої депресії і резігнації роблять ті церковні і близькі до церкви круги, де по давньому зосереджувалася книжність і письменська праця. Принаймні — такі почуття дає дотеперішній наш матеріал.

Однак упадок чисто книжної творчості нагороджується іншим процесом, зазначеним вище: прискореного проникання християнської доктрини і церковних книжних засобів в глибину народних мас, християнізація народного життя і народного світогляду, творення нової народної релігії з елементів старого натуралістичного культу і християнського обряду та легенди. В початках елементи християнського обряду звертають на себе увагу, оцінюються і приймаються як особий, сильніший рід магії; але за сим приходять увага і інтерес до постатей і подій християнської легенди та в них заложеної моралі (догма, розуміється, при тім не грає ролі). Так на місце механічного «двоєвір'я», на котре нарікали старші церковні письменники, проходить більш тісний синкретизм — злиття споріднених елементів одного і другого. В сім процесі християнізується стара народна поезія і розвиваються нові галузі її, обробляючи християнські теми.

¹ Докладніше в Іст. України, VI, с. 337 і д.

Утрати, понесені православною церквою в її зовнішній силі, блиску і могутності, нагороджуються, таким чином, поширенням її в масах, утворенням нової, народної бази. Упадок книжності заступається новим зростом усної творчості.

Не тільки в сій сфері християнської легенди. Далі розвивалися також і мотиви героїчні. Поруч тем старої княжої, дружинної доби, що культивувалися далі в століттях XV і XVI, як я зазначив вище, довго потім як пережилися сі елементи в житті, по-новому розвиваються теми боротьби з степовою навалою, з татарвою і турками. Вони були підігріті, правдоподібно, балканськими співаками («сербамми», як їх називали), що з кінцем XIV в. стають дуже популярними в наших сторонах, і особливо розвиваються теми про «турчина», з котрим наше життя мало менше діла. З особливою любов'ю розвиваються теми поганської неволі, «невольницькі псалми», плачі, які пригтовляють нову поетичну форму, так званої думи. Поруч того — теми і форми баладні та зав'язки нової народної лірики, що доходять свого найвищого розцвіту в пізніших століттях. Все се досі майже не розсліджуване як продукт сеї темної, переходової доби, взагалі дуже занедбаної наукою.

Супроти сього багатого, буйного, розкішного розвою усної творчості, що продовжується потім далі, міняючи форми, теми й інтереси протягом дальших століть, підупадаючи в одних місцях, відновлюючись на нових, куди відпливала енергія народного життя,— зовсім скромно виглядають літературні здобутки першого літературного відродження другої половини XVI і початків XVII в. З національного, соціального, культурного становища воно має велике значення і з сього боку оцінюється. Ми пам'ятаємо, що воно розбудило громадську енергію, приспану отсим періодом упадку, викликало нові пориви національної солідарності, викресало нові колективні форми громадської кооперації, нові методи освіти і культурного виховання, але з чисто літературного становища те, що дали сі перші проби відновлення книжної, ученої продукції, були дуже скромні: за деякими виїмками навіть, я б сказав, тощі, ялові, так що тільки в порівнянні з попереднім застоєм вони набирають значення і притягають до себе увагу, роблячи приемне враження відновленням рухової енергії, перед тим так сильно приспаної. Само по собі, навіть в сфері культурній і освітній, воно, се перше відродження, не дало безпосередніх багатих наслідків. Заплуталось в колізії чисто реставраційних змагань з потягами до нових взірців світового поступу, протягом одного покоління сеї відродженський

рух вивітрився й розпорошився, не давши нічого живого і сильного народному життю.

Після того, як так глибоко висохли джерела візантійсько-слов'янської книжності, котрими підживлялося наше письменство, і взагалі його засоби в тяжких негодах останніх століть розпорошились і затратились, систематично експортовані на північ протягом цілого ряду століть, а у нас на місці так часто умисно нищені злобними руками або занедбані через недбальство і недооцінювання,— по нові засоби літературного відродження належало звернутись на захід, до тодішнього гуманістичного руху як єдиного культурного джерела. На сей шлях і готові були вступити ті передові елементи серед нового українського міщанства, які переймали в свої руки справу національної культури з огляду на виродження ерархії й аристократії.

В північноукраїнських містах зв'язки з полудневою Німеччиною здавна були доста тісні і жваві, а після татарського лихоліття, коли наші галицько-волинські князі йдучи за загальною модою, теж закладали по своїх містах німецькі колонії, ці зв'язки мали всі шанси розвинути ще більше, коли б католицька політика нового польського режиму не постаралась потім виключити від сих зв'язків і зносин саме український елемент. Реформою братств на взір цехової організації наше міщанство зазначило свої тенденції використати на потребу національної організації й відродження культури й освіти все, що могла дати сучасна західна практика. Не може бути сумнівів, що, полишене собі, воно розвинуло б новий культурний рух на підставах сучасного італійського відродження, що в часах першого реформування братств, в другій пол. XV віку, стояло на верхах свого блиску і розвитку.

Але воно, се культурніше, поступове міщанство мусило витримувати боротьбу на два fronti — з ворожою політикою польсько-католицького режиму і з натиском своїх домашніх старовірів, які ворожо ставилися до всякого зближення з Заходом, до всяких запозичень звідти, які могли б скаламутити чистоту старої «благочестивої віри», київської традиції. В таких обставинах воно було за слабе, щоб вести свою самостійну лінію. Адже львівське міщанство, яке давало провід і на своїх плечах виносило весь сей рух, було невеликою громадкою, в своїм власнім місті властиво безправною і економічно досить слабою. Воно не змогло утримати проводу в своїх руках на довший час, і новий рух скоро був схилений. Затратив свій реформаційний характер, набрав прикмет клерикально-ортодоксійних і пустився стежками західноєвропейської католицької реакції,— пішов

в науку до єзуїтів, замість зв'язатися з рухом реформаційним, Могилянська доба поморозила і поховала найкращі, поступовіші зв'язки відродження, справивши його в єзуїтсько-схоластичне корито — щодо форми, закріпивши узкоклерикальний характер освіти і книжності — щодо духу. Навіть його народний характер був затрачений: поворот до народної мови, зазначений в початках, загублено в заходах коло відродження чистої слов'янщини, коло культури латини і польщини.

Відродження XVI віку стало, таким чином, не стільки початком, скільки вістуном будучого дійсного відродження. Прилучення до західної освіти, науки і літератури, котре, могло статись уже при кінці XVI в., було відсунене на два століття і було доконане не за посередництвом української школи, реставрованої тоді, а школи російської — з величезним і зайвим накладом «обрусенія».

Все ж відокремленим епізодом перше відродження наше не зісталось. Деяке наближення до нової культури заходу, з одної сторони, до народного життя, народної творчості, народної мови, зазначене ним, лишилось і далі. Тому два століття, які відділяють перше відродження від нового, правдивого відродження XIX в., різняться кардинально і глибоко від двох століть перед першим відродженням (XVI в.). З ширшої перспективи, поставивши, з одної сторони, киево-галицьку добу, з другої — відродження XIX в., цілий сей межичас (знов-таки можна його кругло порахувати на півтисячі літ) являється часом переходовим або рядом переходових моментів в житті і в розвії літературних циклів письменної і усної традиції. Але відродження XVI віку творить тут перелом, і те, що по нім, глибоко різниться від того, що перед ним.

По довгій депресії і упадку нарід знайшов себе, і живчик життя соціального, і з ним життя духовного, словесного, б'ється від сього часу — змінно, але сильно. Він доходить до засушених аскетів в їх келіях і до схоластів на їх катедрах. Книжна творчість XVII—XVIII вв., при всім бажанні одбігти вульгарних інтересів життя, не може зістатись такою відірваною від народних інтересів, як колись.

Народний елемент втискається до книжних творів, і навпаки — шкільна наука і книжна продукція, за посередництвом нижчої школи і півінтелігентних книжно-вишколених верств, витворених століттям відродженої школи, розтікається певними рефlekсами в масах. Новий стиль поетичного оповідання, так звана дума, носить виразні сліди такого співділення народного і шкільного елемента. Нова народна лірика, котрої XVIII в. треба вважати мабуть зе-

нітом, так само являється результатом обопільних впливів книжної і народної творчості. Шкільна вірша і шкільна драма носять виразні сліди впливів народних мотивів. Найвищий твір, котрим кінчається література XVIII віку, «Енеїда» Котляревського, настільки перейнята народним елементом і зближена до сучасного життя, що нею звичайно розпочинають нове відродження, XIX віку.

Я думаю, що правильніше завершувати сим твором шкільну літературу переходової доби, з котрою «Енеїда» зв'язана всім, а починати нову добу нашої літератури «Наталкою» того ж Котляревського як втіленням ідей нового відродження — ідей романтичної народності, котрими навіяне се відродження. Але факт, що в «Енеїді», творі, безсумнівно, даним літературною еволюцією XVIII в., так уже багато нового, що виступає потім в новім відродженні, — показує найкраще, наскільки ся література XVII—XVIII вв. мала багато в собі живих елементів, котрі потім перейшли і в новішу стадію нашого літературного розвою.

Тому переходові часи від старої до нової літератури — п'ять віків від половини XIV до другого десятиліття XIX в. треба трактувати як два осібні періоди: період занепаду старої книжності (або часи польсько-литовські) і період народин нової літератури (або часи козацькі). В усній, як і в книжній творчості, кожний з них має свою фізіономію — так само як в житті соціальній і культурній взагалі.

Велика ж революція, мабуть, заокруглить собою перший період нової літератури, котрий розпочався романтичним народництвом XIX віку.

СТАРШІ ВЕРСТВИ УКРАЇНСЬКОЇ УСНОЇ ТРАДИЦІЇ

Пам'яті Олександра Потебні

Відгомони творчості родоплемінних часів. Питання форми. Маючи на увазі все сказане вище про початкові стадії розвою словесного мистецтва, постараймося здати собі справу, де і в чім маємо ми відгомони української творчості тих часів, які попередили розселення і заховували в собі більш-менш ясну пам'ять старої родоплемінної доби з її довгими наверстуваннями життя і творчості.

Момент розселення — се остання хронологічна межа, *terminus non post quem*: на нім почало ґрунтовно ломитися старе життя, а з ним і словесне мистецтво. Тому, коли бе-